

פתח תפתח - ימי עיון צדקה

דיני הרווחה בין שיח הזכויות לבין שיח החובות

פרופסור בני פורת

משנה פאה ה, ו

המוכר את שדהו, המוכר מתר והלוקח אסור. לא ישכר אדם את הפועלים על מנת שילקט בנו אחריו. מי שאינו מניח את העניים ללקט, או שהוא מניח את אחד ואחד לא, או שהוא מסייע את אחד מהן, הרי זה גוזל את העניים. על זה נאמר: אל תסג גבול עולים (משלי כ"ב:כ"ח).

תוספתא מסכת פאה (ליברמן) ב, יג

[ארבע] מתנות בכרם, פרט שכחה ופאה ועוללות. שלש בתבואה, לקט שכחה ופאה. שתיים באילן, שכחה ופאה. כל אלו אין בהם משם טובה. אפי' עני שבישראל מוציאין אותו מידו. ושאר מתנות כהונה, כגון הזרוע והלחיים והקבה, יש בהן משם טובה, ונותנן לכל כהן שירצה. אין מוציאין לא של כהן מכהן ולא של לוי מלוי.

רמב"ם מתנות עניים ד, יב

מי שאינו מניח את העניים ללקט, או שהוא מניח את אחד ומונע את אחד, או שסייע את אחד מהם על חבירו, הרי זה גוזל את העניים.

רמב"ם מתנות עניים א, ח

כל מתנות עניים אלו אין בהן טובת הנייה לבעלים, אלא העניים באים ונוטלין אותן על כורח הבעלים. ואפילו עני שבישראל מוציאין אותן מידו:

בבא קמא לח, ב - לט, א

ת"ר שור של ישראל שנגח שור של כותי פטור ושל כותי שנגח שור של ישראל תם משלם חצי נזק ומועד משלם נזק שלם ר"מ אומר שור של ישראל שנגח שור של כותי פטור ושל כותי שנגח שור של ישראל בין תם בין מועד משלם נזק שלם למימרא דסבר ר"מ כותים גרי אריות הן ורמיניהן כל הכתמים הבאים מרקם טהורים רבי יהודה מטמא מפני שהן גרים וטועים מבין הגוים טהורים מבין ישראל ומבין הכותים ר"מ מטמא וחכמים מטהרין שלא נחשדו (ישראל) על כתמיהן אלמא קסבר ר"מ כותים גרי אמת הם א"ר אבהו קנס הוא שקנס ר"מ בממונם שלא יטמעו בהם מתיב רבי זירא ואלו נערות שיש

דף מקורות

להם קנס הבא על הממזרת ועל הנתינה ועל הכותית ואי ס"ד קנס ר' מאיר בממונם ה"נ נקנוס כדי שלא יטמעו בהן אמר אב"י כדי שלא יהא חוטא נשכר ונתביה לעניים אמר רב מרי משום דהוי ממון שאין לו תובעים

רש"י בבא קמא לט, א

משום דהוי ליה ממון שאין לו תובעים – אי אמרת ליהוי דעניים מאן אתי תבע ליה לדינא אי תבע ליה עני א"ל לעני אחר יהיבנא ליה.

מחנה אפרים הלכות שבועות סימן ט"ו

ראובן שנשבע מתוך כעסו שלא ליתן צדקה לפ' עני שהיה מבקש ממנו, אי לא חלה השבועה או דלמא מצי א"ל מה שאני חייב ליתן אתנהו לעני אחר שארצה וכדאמר בפרק פותחין (דף ס"ה) וכי כל דמעני עלי נפל, ופירש הרא"ש ז"ל ומה פתיחה היא זו שמא יעני וכי כל מי שהוא עני עלי מוטל לפרנסו אני נותן ליד גבאי צדקה ומה שאני נותן יתנהו לאחרים ויפרנסהו ממה שאחרים נותנים וכן פירש הרא"ם ז"ל, ומשני שאני אומר כל הנופל אינו נופל ליד גבאי תחלה מוכח מהכא שאין אדם מחוייב לתת צדקתו לכל העניים אלא כל שנותנו למי שהוא רוצה יצא י"ח. אבל בפ"ג דשבועות לא משמע הכי דאמתני' דקתני שאתן ושלא אתן פריך עלה ומאי אתן אילימא מתנה לעני מושבע ועומד מהר סיני וכו'. והשתא קשה דהלא יכול לפטור עצמו כשיתן צדקתו לעני אחר, איברא דראיתי להרמב"ם ז"ל פ"ה מהלכות שבועות שכתב דאם נשבע שלא ליתן צדקה לעניים הרי זה שבועת שוא וכו' נראה מדבריו דנשבע בסתמא שלא ליתן צדקה לעניים כולם. אבל מפירוש רש"י ז"ל שם נראה דגריס במתני' שאתן לאיש פלוני וכו' וראיתי להרשב"א בחידושו למסכת שבועות שכתב ע"ז יש מגדולי רבותינו הצרפתים ז"ל שאמרו דדוקא כשהיה שואל העני ממנו ונשבע הוא דהוי שבועת שוא הא בעלמא שבועה חלה עליו. אבל עדיין צריך להבין דבפ"ק דקדושין אמרו התקדשי לי בככר זה תנהו לעני אינה מקודשת ואפילו עני הסמוך עלה מאי טעמא דאמרה ליה כי היכי דמחייבנא ביה אנא הכי מחייבת ביה את:

רמב"ם מתנות עניים ז, י

מי שאינו רוצה ליתן צדקה, או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו עד שיתן מה שאמדהו ליתן. ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין מהם מה שראוי לו ליתן. וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות:

רדב"ז מתנות עניים ז, י

מי שאינו רוצה ליתן צדקה וכו'. בבא בתרא פ"ק אמר רבה בר אבוה ממשכנין על הצדקה ואפילו בערב שבת איני והכתיב ופקדתי על כל לוחציו וא"ר יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב ואפילו על גבאי צדקה לא קשיא הא דאמיד הא דלא אמיד כי הא דרבא אכפיייה לרב נתן בר אמי ושקל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה, והקשו בתוספות דהא קי"ל כל מ"ע שמתן שכרן בצדה אין ב"ד של מטה מוזהרין עליה והרבה דברים נאמרו בתירוץ קושיא זו. והנכון לפי לשון רבינו משום דמצות הצדקה יש בה לאו ועשה דכתיב פתוח תפתח וכתבי לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך. ונ"ל דשאני מ"ע של צדקה שיש בה תקנה לעניים והרי הוא כחוב עליו וכופין אותו לפרוע חובו ויורדין לנכסיו כאשר עושין למי שמסרב לפרוע החוב אשר עליו תדע שהרי בכל המצות כולם נאסר הנסיון ובמצות המעשר הותר שנאמר הביאו את כל המעשר וגו' ובחבוננו נא בזאת וגו'. ואני אומר שגם בצדקה הותר הנסיון:

דף מקורות

שולחן ערוך יורה דעה רמח, א

כל אדם חייב לתן צדקה, אפלו, עני המתפרנס מן הצדקה חייב לתן ממה שיתנו לו. ומי שנותן פחות ממה שראוי לתן, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו לתן, ויורדים לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו לתן.

ב"ח יורה דעה רמח, א

ומי שאינו רוצה ליתן וכו' בפ"ק דב"ב [דף ח] רבא אכפיה לרב נתן בר אמי ואפיק מיניה ת' זוזי לצדקה והסכימו הפוסקים דאכפיה בשוטים דאף ע"ג דקי"ל כל מ"ע שמתן שכרה בצדה אין ב"ד של מטה מזהרין עליה וגבי צדקה כתיב פתוח תפתח וגו' וכתוב כי בגלל הדבר הזה יברכך פי' ר"י בתוס' לשם דבצדקה אית ביה נמי לאו דכתיב לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך דדוקא היכא דליכא לאו אלא מ"ע גרידא ומתן שכרה בצדה אין ב"ד של מטה מזהר עליה אבל בדאיכא נמי לאו ב"ד של מטה מזהר והיו כופין אותו ויורדים לנכסיו ואפי' בפניו ואין ממתנינים עד שיתן הוא בעצמו אלא כיון שלא רצה ליתן שוב אין שומעין לו ויורדים לנכסיו אף בפניו וכ"כ הרמב"ם בפ"ז מהלכות מתנות עניים ואע"פ שבספרי רבינו לא כתוב בפניו אולי הסופר השמיטו וכן כתב בש"ע בפניו והכי נקטינן:

קצות החושן רצ ס"ק ג

ואיכא למידק ממ"נ אם צדקה הוא בתורת חוב שייך ב' שעבוד נכסי א"כ שלא בפניו נמי ואם אינו אלא למצוה בפניו אמאי יורדין לנכסיו ועמ"ש בזה בס' נ"ט סק"א דאפי' היכא דליכא שעבוד נכסי כיון דמצוה הוא וכופין אותו בשוטים לקיים המצוה גם זה הוא כפייתו להוריד לנכסיו וכמ"ש הרמב"ן בחידושו ס"פ בתרא דב"ב דאפי' למ"ד שעבוד' לאו דאורייתא ופריעת בע"ח מצוה נמי נחתין לנכסיה מדין כפי' ומקיימין מצות עשה שלו בע"כ ע"ש ומש"ה שלא בפניו דלית' בדין כפי' כיון דלית' קמן לית לן למיחת לנכסיו היכא דלא אשתעבד נכסי ע"ש. וז"ל הרמב"ם פ"ז ממתנות עניים ומי שנותן פחות ממה שראוי לו ליתן ב"ד כופין אותו ומכין אותו מכות מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי ליתן עכ"ל ומשמע דוקא בפניו אבל שלא בפניו לא והוא מה"ט שכתבנו דליכא תורת כפי' שלא בפניו. וכ"כ בש"ע י"ד סי' רמ"ח כלשון הרמב"ם ויורדין לנכסיו בפניו ומשמע הא שלא בפניו לא ובש"ך שם ז"ל בפניו בב"ח נרא' שהבין דר"ל אפי' בפניו ואין ממתנינן עד שיתן הוא בעצמו אלא כיון שלא רצה ליתן שוב אין שומעין לו ויורדין לנכסיו אף בפניו ול"ב דר"ל דוקא בפניו לאפוקי אם אינו כאן דאין יורדין לנכסיו עד דמודעין לי' אם אפשר דלא גרע מחוב וכמו שנתבאר בח"מ סי' ק"ו וכן לעיל סי' רמ"ה בהג"ה עכ"ל. ותמהני על הב"ח וש"ך דהא מבואר להדיא בפ' נערה דמי שהלך למד"ה אין ב"ד יורדין לנכסיו לדבר אחר דהיינו צדקה וכמ"ש הר"ן ואין ממתנינן עד דמודע לי' אלא אין נותנין כלל מנכסיו צדקה שלא בפניו והטעם כמ"ש דאין תורת כפי' שלא בפניו או כמ"ש בכסף משנה משום דנותן נדקה במקום שהוא וזה בלי ספק כוונת הרמב"ם וש"ע דוקא בפניו אבל שלא בפניו אין יורדין כלל לנכסיו:

[...] ולפי מ"ש דבצדקה אית ביה שעבוד נכסי ליתן ממונו לצדקה וא"כ ממון עניים גביה הוא כאילו חייב להם חוב ממש, א"כ זה שאנו כופין אותו היינו להחזיר לעני עולם מה שחייב להם ובזה ודאי אפילו מתן שכרה בצדו נמי מוטל על הב"ד להחזיר מה שחייב כיון דנכסוהי נשתעבדו, ודוקא מצות עשה שאין בו משום שעבוד נכסי הוא דאמרי כיון דמתן שכרה בצדו אין ב"ד כופין וזה נכון היטב, ועיין מ"ש בסימן כ"ו סק"א:

דף מקורות

מחנה אפרים הלכות זכיה ומתנה סימן ח'

ולענין צדקה דקי"ל דאם אינו רוצה ליתן כופין אותו וגם כן יורדין לנכסיו משום דנכסיו משועבדין לתת צדקה איכא למיבעי דאם בא עני ותפס מזה שאינו רוצה ליתן אי זכה בהם. והיכא דבע"ה רוצה ליתן לעני אחר יראה דלא זכה העני במה שתפס כמש"ל בפדיון הבן. אבל היכא דאינו רוצה ליתן לשום עני איכא למימר דמהני תפיסת העני, והוא הדין נמי אם זה העני שתפס הוא קרובו שהוא קודם לכל אדם ולא יכיל לומר לעני אחר אני רוצה ליתן ור"י כתב דאם אסר הנאתו על כל העניים עניים נוטלים ממנו בע"כ.

שולחן ערוך יורה דעה רנז, י

המחלק צדקה צריך לזהר שלא ירבה לקרוביו יותר משאר בני אדם. (הגה: ודוקא גבאי, אבל כל אחד מותר לתן צדקה שלו או מעשר שלו למי שירצה מקרוביו, והם קודמין כמו שנתבאר לעיל סימן רנ"א (מרדכי פ"ק דב"ב).)

שו"ת אגרות משה יורה דעה חלק א' קמ"ד

וכ"כ אסור להם ליתן לעני אחד יותר מחברו כשהצורך הוא שיהיה כדאיתא בסי' רנ"ז סעי' י' וכדאיתא בב"ב דף ח' שמתחלקת בשלשה כדיני ממונות ופרש"י לעיין לתת לכל אחד כפי טפליים התלויין בו. והטעם שהוא ממילא כבר יש לעניים זכות שיעשו כפי הנחוץ והצורך והקדמות שסדרו חכמים וכשליכא דין הקדימה כולם שוין בהם.

חוות דעת ביאורים סימן קס"ק י (בעניין גזבר צדקה)

ולפי זה כשהוא ביד גזבר ודאי דמחוייב ליתן לכל מי שדינו ליטול ראשון די מחסורו כמבואר לקמן סימן רנ"ב [סעיף א], והבית דין כופין להגזבר והגזבר אין לו בו טובת הנאה כמבואר בסימן רנ"ז סעיף (ו') [ז], כממון שיש לו תובעין דמי,

רמב"ם מתנות עניים ט, א-ג

(א) כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהן גבאי צדקה, אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרין על העם מערב שבת לערב שבת, ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת, ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעת ימים. וזו היא הנקראת קופה של צדקה:

(ב) וכן, מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל ופירות, או מעות ממי שהוא מתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים, ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו. וזה הוא הנקרא תמחוי:

(ג) מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מיראל שאין להם קופה של צדקה, אבל התמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו. והמנהג הפשוט היום, שיהיו גבאי הקופה מחזרין בכל יום, ומחלקין מערב שבת לערב שבת:

שו"ת רדב"ז מכתב יד - אורח חיים יורה דעה (חלק ח) סי' קע"ב

שאלת: ממני אודיעך דעת, בראובן שהוא אמוד לתת צדקה ונותנן לכיס של צדקה דבר מעט, והשאר מחלק אותו לעניים שהוא חפץ, אם כופין אותו.

דף מקורות

תשובה: לא מיבעיא בעיר הזאת שכבר נהגו לתת הכל לקופה של צדקה ומשם מתחלק לכל העניים, דפשיטא דכופין אותו לתת לכיס מה שראוי ליתן כפי ממונו. אלא אפילו בעיר חדשה כופין אותו ליתן הצדקה עם הצבור, דקיל"ן כופין בני העיר זה את זה לקנות ספר תורה, ולבנות בית הכנסת, ולשכור להם מלמד, והוא הדין שכופין לתת לכיס של צדקה ביחד.

וטעמא דמסתבר הוא, דכל אחד מן העניים ילך הוא אצל בעל הבית ויתחנן לו לתת צדקה, ונמצאו הצנועים מתים ברעב, ולכן תקנו קופה ותמחוי כדי שיתפרנסו כולם ביחד בכבוד. ומכל מקום אי נהגו מימים קדמונים לחלק כל אחד לבדו אין כופין אותו. ומיהו אפילו לפי המנהג הזה אם מתפרנסים מקצת העניים ומקצת אין מתפרנסין כופין אותו ללכת ביחד ולחלק בשוה לפי מה שהם צריכין, כי אין המנהג מועיל לגזול את העניים, וזה ברור מאוד.

ערוך השולחן יורה דעה רנו, א

בזמן חכמי התלמוד היתה בכל עיר ועיר קופה ותמחוי, כמו שיתבאר. ואף גם בזמן הקדמונים היתה קופה בכל הערים, כמו שכתב הרמב"ם בפרק תשיעי (רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק תשיעי), וזה לשונו: מעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין להן קופה של צדקה. אבל תמחוי – יש מקומות שלא נהגו בו. עד כאן לשונו. ועתה בעוונותינו אין לנו לא קופה ולא תמחוי, שמפני לחץ הפרנסה וריבוי העניים אינו באפשרי, רק כל יחיד מישראל נותן צדקה מכיסו. ורבו עניים לאלפים המחזרים על הפתחים, וכל אחד נותן לו פרוסת לחם או מטבע קטנה. ורבו המעשים בכל עיר ועיר, שכמעט בכל שבוע הולכים שני אנשים לקבץ נדבות על איזה יחיד. ועם כל ריבוי הצדקה שבימינו אלה, עם כל זה אין הקומץ משביע וכו' ושמענו שיש באיזה ערים שעשו כעין קופות, ומתנהג בכבודות.

רמב"ם מורה נבוכים ג, נג

ומלת 'צדקה' היא נגזרת מ'צדק' והוא היושר והיושר הוא – להגיע כל בעל חוק לחוקו ולתת לכל נמצא מן הנמצאות כפי הראוי לו. ולפי הענין הראשון לא יקראו בספרי הנבואה החוקים שאתה חייב בהם לזולתך כשתשלם 'צדקה' – כי כשתפרע לשכיר שכרו או תפרע חובך – לא יקרא זה 'צדקה'. אבל החוקים הראויים עליך לזולתך מפני מעלת המדות כרפואת מחץ כל מחוץ יקרא 'צדקה' – ומפני זה אמר בהשבת המשכון "ולך תהיה צדקה" (דברים כ"ד:י"ג) – כי כשתלך בדרך מעלות המדות כבר עשית צדק לנפשו המשכלת כי שילמת לה חוקה. ומפני הקרא כל מעלת מדות 'צדקה' – אמר והאמין ב"י ויחשבה לו צדקה" (בראשית ט"ו:ו') – רצוני לומר מעלת האמונה; וכן אמרו ע"ה "וצדקה תהיה לנו – כי נשמור לעשות וגו'" (דברים ו':כ"ה):

פירוש רש"ר הירש לבראשית יח, יט

צדקה ומשפט – ראינו כבר (בפירוש לעיל טו, ו) ש"משפט" מצייין מה שאדם יכול לדרוש מהזולת מצד זכותו שלו, ואילו "צדקה" מציינת זכות שאינה שלו מצד עצמו, אלא שניתנה לו מאת הקב"ה, זכות שאינו יכול לתבוע אותה מהזולת, אך יכול לצפות לה, על סמך ציווי ה'. "משפט" – כפי משמעות המילה – הוא צדק פשוט, בעוד ש"צדקה" היא נדיבות המוטלת על אדם כחובה.